

---

*Т.В. Лисоколенко,
аспірант Слов'янського державного педагогічного університету*

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ

Події останніх років засвідчують важливе значення, яке мають у житті людини і суспільства соціально-психологічні настанови, стереотипи, настрої та інші форми психічного життя, які не вміщуються в межі раціоналізму. Практичний досвід сьогодення переконує нас у тому, що без уваги до формування народної ментальності, до традицій та успадкованих засобів інтелектуального й емоційного освоєння дійсності, неможливо розібратися в сучасному житті.

Проблематику української ментальності досліджували такі фахівці, як Н.Боровська, І.Гончаренко, І.Грабовська, Ю.Липа, Л.Миколаєнко, М.Русин, В.Храмова та ін. У своїх працях названі автори приділяють увагу розкриттю основних складових українського менталітету, але в них не простежується історико-філософського аналізу факторів, що вплинули на формування відповідних світоглядних орієнтирів.

Виявимо особливості світосприйняття, мислительних настанов, що властиві українцям, через аналіз складників, які тисячоліттями впливали на формування уявлень нашого народу.

Джерельною базою нашої праці є пам'ятки давньоруського письменництва, історико-філософські праці М.Костомарова, О.Кульчицького, І.Нечуя-Левицького, І.Огієнко, Д.Чижевського, П.Юркевича; твори М.Гоголя і Т.Шевченка. З метою об'єктивного висвітлення обраної проблематики в статті використані: компаративістський підхід, герменевтичний метод тлумачення текстів під час вивчення й узагальнення джерельної бази статті, загальнонаукові принципи історизму і системності.

Формування і становлення національного етносу відбувалося через добровільне зближення племен. Процеси об'єднання були малопомітними, що сприяло формуванню внутрішньої злагоди і людської спорідненості. Географічне положення українських земель спричинило те, що нашим пращурам довелося захищати себе (а одночасно і Центральну та Західну Європу загалом) від східних кочівників. Це виховувало особисту мужність, міцну, побратимську згуртованість, прагнення до волі і незалежності, відповідну свідомість. Обставини життя привчили українців до працьовитості, взаємодопомоги, а відчуття сили та вміння породжували впевненість, оптимізм і добру вдачу. Водночас, роки поневолення і бездержавності вплинули на особливості поведінки народу, йому стали властиві ірраціональний страх і різноманітні фобії, недовірливість, пасивність і байдужість до всього. Утворився життєвий стиль "прихованості", "притаємності" як можливої реакції на тиск обставин. Виникло явище "внутрішньої еміграції", яке позначало людей, що лишилися в Україні, але душевно не прийняли існуючої суспільної системи, були змушені мандрувати щораз далі в глибину власної душі і замикатися від навколишнього світу [3, 69]. Все це спричинило особливу значущість рефлексивних світосприймальних настанов для української психіки, котрі гармонійно узгоджуються з "кордоцентричністю", ірраціональним та емоційно-почуттєвим характером вдачі.

Ментальність – це той рівень свідомості, на якому контрольована думка не відділена від емоцій, звичок і прийомів свідомості. Вона виявляється в характері певного народу, його психологічних особливостях і настановах, у культурі й віруваннях, традиціях і звичках людей. Інколи вона не має певної логіки раціонального світосприйняття і притаманна певній добі чи соціальній групі. Межі ментальності відображуються на схильностях і можливостях народу думати, мислити, відчувати і сприймати світ певним чином, особливим, не схожим на світосприймання інших соціальних груп.

Щодо “української внутрішньої суті”, то тут переважає акцентування уваги на чуттєвому, емоційно-іраціональному компоненті ментальності. Такий підхід до менталітету знаходимо в деяких дослідженнях, що проводили вчені України та діаспори. У виданні “Українська душа” менталітет визначається як душа конкретного, в даному разі – українського народу. В українській традиції, в діаспорних історико-філософських школах поняття “ментальність” тлумачать як “національну вдачу”, “вдачу народу”, що “є тим спільним, що є в усіх, що їх об’єднує в один людський тип, а у відношенні до інших народів, до всього людства є тим, чим народи відрізняються один від іншого”. Відповідно, національна суть являє собою об’єктивно існуючу даність, яка не залежить від нашої свідомості. Саме через це ментальність лишається нездоланною силою, що непідвладна контролю нашого розуму. “Це свого роду ефір, глобальне середовище, в яке занурена наша свідомість” [8, 18–19]. Щодо ментальності як об’єктивності буття народу відзначимо, що вона існує на всіх рівнях свідомості і поведінки людей. Саме тому так складно визначити жорсткі межі менталітету.

У народному світогляді приховується характер “релігійної та філософської тотальності” – прихована філософія, що спрямована на пізнання не лише речей, а й цінностей, життєвих цінвань і відношень. Пов’язаність світогляду з колективним народним життям ґрунтується знову ж таки на тому, що ці світогляди народної мудрості виринають із глибин переживаних “світозображень” даного народу – підсумків наочного знання про світ, які є сукупностями предметових змістів, що їх у собі має людина, змістів життєвого сприймання – і що тим самим творять, так би мовити, матеріал світоглядів [8, 24].

Наше національне “я” творить без зовнішніх причин, тільки з власної ініціативи. Українці не виявляють великого зацікавлення теоретичними міркуваннями й абстрактними спекуляціями, а натомість більше уваги приділяють сфері практичної філософії та питанням етики. Ідеалістичне наставлення українців виявляється в тому, що їхніми думками і вчинками керують не загальні категорії розуму, а, насамперед, суб’єктивні чинники, які мають своє джерело у почуванні і волі. Отже, не об’єктивна правда, якою вона представляється нашим очам, а “правда” із значними домішками фантазії [5, 297]. М.Костомаров у творі “Дві російські народності” відзначає, що українцям властиві фантазія, що одухотворяє весь світ, сердечне прагнення до духовного, іраціонально-таємничого світу.

Підґрунтям для розгляду українського світогляду І.Мірчук вважає психічну структуру українців, в якій переважають чуттєві, емоційні елементи над розумовими, раціональними чинниками. “Не розум, а первісне чуття, міцно закорінене в глибинах душі, є основним мотивом усієї їхньої діяльності. Замість триматися розуму, який наказує йти витривало і уперто крок по кроці на вибраному шляху до остаточної мети, вони кидаються в обійми почувань, що самі, без обмеження регуляційними законами розуму, приносять і одиницям, і спільнотам величезну шкоду” [5, 300]. Відповідні погляди на речі відбилися і на національному характері українців, і на ціннісному ставленні людини до навколишнього світу, а також на культурі, традиціях, звичаях. Риси національного характеру зумовлюються, детермінуються соціально-економічними й історичними умовами розвитку нації, особливостями її життєдіяльності. У культурі народу, його традиціях, звичаях розкривається сутність національного характеру. Розвиток, становлення і формування української нації відбувалося доволі складно і все це не могло не позначитися на складниках “українського характеру”.

У характері українського народу центральне місце посідає почуттєва сфера. На домінування саме цього компонента вплинули не лише історичні передумови формування нашої державності, а й географічне положення країни, її природа. М.Костомаров пов’язує формування національного характеру українців саме з географічним положенням країни. На його думку, саме ці чинники формують національний тип, який із зміною географічного оточення неминуче змінюється. Особливості степу дають нам можливість

стежити, споглядати за іншим життям, яке нас притягує до себе своєю безмежною свободою, ірраціональною волею. Звідсіля й виходить сформована безмежна українська душа, яка дає можливість експериментувати зі своїми думками, виходити за межі розумового пізнання. На цьому акцентує увагу і Д.Чижевський: “постійне тло української історії – природа України... Степ був тією основою, що найбільше придалася до усталення психічних рис... Сполучення широти і розмаху краєвиду з буйним розквітом життя, що притаманне Степові як формі буття природи, так само як море, ліс і гори, породжує почуття безмежно могутнього або величного, а водночас і своєрідний неспокій”. Ландшафтні особливості України стали джерелом “величності”, бо породжують “естетичне і релігійне” почуття і філософську настанову. Саме ці географічні особливості існування українців як автохтонного етносу протягом століть формували зазначений психофізичний тип, а відтак – і ментальність українців [3, 64].

Особливу увагу осягненню суті формування ментальності українського народу приділяв І.Нечуй-Левицький. У своїй праці “Світогляд українського народу” він акцентує увагу на тому, що хоча християнство і ввійшло в повсякденне життя наших пращурів, але традиційна віра у несвідомі, ірраціональні сили лишилися і відбилися на формуванні світосприйняття українців. Дослідник докладно зупиняється на розгляді поганських богів, на описах дій з їх участю, ретельно розкриваючи сутність різноманітних обрядів, серед яких не останнє місце посідають таємні, ірраціональні церемонії: “В купальську ніч діються на землі й на небі великі чуда. В лісі цвіте папороть, як огнева іскра; цвіт папороті стережуть чорти, вовкулаки і всяка нечиста сила. В ту ніч відьми ходять доїти корови. Селяни кладуть на вікна кропиву, а в хлівах осичину, щоб оборонитись од відьом і всякої нечистої сили” [7, 52]. Язичницькі вірування характеризуються ірраціонально-таємничою сутністю, яка на підсвідомому рівні лишилася у нашого народу. Говорячи про їх вплив, слід звернути увагу на значення деяких символів у слов'янській міфології. Слово мара – привід, має спільне з назвою Маржани, води у важливому моменті її буття, і означає несуттєве, позірне, образ без сутності, протилежне світові, оживленому світлом, рухомому й діяльному [4, 35]. Навіть птахи у слов'ян мають символічні значення. А переважно міфологічні уявлення стосувалися зозулі, голубів, ластівок і ворон. Зозуля уявлялася провісницею майбутнього з таємничим змістом. Із символічним пошануванням речей фізичного світу у слов'ян міцно був пов'язаний догмат перевтілення; у піснях слов'янських народів дуже багато історій про перевтілення: напевно, наші пращури вірили в те, що душа покійника і навіть жива людина з тілом може обернутися на дерево чи птаха або на якусь іншу істоту. Нечуй-Левицький впевнений, що слов'янська міфологія мала анамістично-магічний характер. Давні українці мали свій язичницький Олімп, обожествляли й одухотворяли природу, вірили в її чарівну, ірраціональну силу.

Більшість дослідників до основних рис українського національного характеру залічують: індивідуалізм, гуманність, демократизм, волелюбність, толерантність і миролюбність, милосердність, щирість і душевність, хазяйновитість, оптимізм, честолюбство й інтровертність, а у подальшому розвитку – самозаглибленість, ліризм, естетизм і філософічність. Підкреслюється емоційно-чуттєва сутність української душі, її “кордоцентричність”, що дещо зменшує роль раціонально-вольового компоненту у виявах національного характеру.

Досліджуючи саме психологічні особливості української душі, О.Кульчицький визначає різноманітні аспекти, які вплинули на її формування, зумовили певні “конфігурації” психічних властивостей.

У геопсихічному аспекті вчуття у “хвилясту м'якість” лісостепу чи в “безкраю далечінь степу” сприяє розвою споглядальних настанов.

В історичному становленні української психіки особливе місце посідає екзистенціально-межовий стан останньої, що його витворила протягом століть відповідна геополітична ситуація в Україні. Постійна загроза смерті, терпіння в житті українця сприяли формуванню двох типів реакцій: “vita maxima et heroica”, або авантюрно-

козацького, та “vita minima”, тобто притаємного існування, що супроводжувалося “відступом у себе”, звуженням контактів зі світом. Ці реакції впливали на відповідні світосприймальні погляди.

У соціологічному аспекті дослідження автор бере до уваги селянську структуру української нації, яка породжує схильність до творення малих соціальних груп, опертих на “почуттєву близькість”. Цим спільнотам властиві рефлексивні настанови, спрямовані на самозаглиблення і самопізнання, а водночас і на адекватніше сприйняття, розуміння інтимного кола.

“Культуроморфічний” аспект формування української душі пов'язаний з периферійністю України щодо Західної Європи. Ця особливість спричинила те, що три великі хвилі ідей “європейського духу” – римський католицизм з ідеєю “ордо” (порядку життя і думки), ренесанс як відображення людської особистості (отже, персоналізм), століття Просвітництва з культом науки – докотилися до України вельми послабленими, із зміненою спрямованістю. Персоналізм з апології, експансії людини у зовнішній світ став орієнтацією на інтенсифікацію внутрішнього життя і переживання світу [9, 11–13].

О.Кульчицький у межах відповідної проблематики відзначає також наявність двох головних складників, що являють собою основу української нації. Це остійська і динарська раси. Остійська раса характеризується заокругленістю, характеризує психічну схильність “лишатися у собі”, у власному нутрі, а динарська раса – тим, що її фізіогноміка і жестика знаходили своє вираження у ламаній лінії. У цих рисах можна віднайти наснагу “афективної”, почуттєвої внутрішності. Вона може знаходити розвантаження у зовнішньому світі, але не скерована на його зміну, бо її першою характерною ознакою є саме сила й інтенсивність внутрішнього, чуттєво-афективного переживання.

Таке ірраціонально-чуттєве ставлення до навколишнього світу властиве українським жінкам. Вони наділяють весь світ здатністю бути живим. І це язичницьке, міфологічне сприйняття допомагає вижити у тих складних умовах, в яких українці існували протягом своєї історії. Коли б не чуттєве ставлення жінки-селянки до своєї праці, життя перетворилося б для неї на пекло, відзначає Ю.Липа. Українська жінка живе казкою від тисячоліть, і саме ця здатність до створення психологічного гармонійного середовища стає основою збереження роду і тієї стабілізуючої ролі, яку відіграє жінка в українській родині [3, 64]. Найважливіше значення для формування національної психіки має особливість життя української родини, а саме: становище в ній жінки, зокрема жінки-матері. Уже на рівні звичайних спостережень можна відзначити, що українська жінка активніша, ніж інші у громадському житті. Фемінний характер української вдачі – основа її кордоцентричності, або, інакше кажучи, перевага чуттєвого чинника над розумовим, що формує почуття меншовартості. Створюючи образну модель “Україна і світ” Ю.Андрухович у своїй “Перверзії” протиставляє раціоцентричній Європі хаос, карнавал і збочення українського світу. Його Україна – це безкінечна дифузність: “Стонадцять племен влаштували собі довічний карнавал у наших генах”. Цією невпинною душевною стихією, океаном чуття й ірраціональною темінню він не тільки визначає фемінний характер українського світу в цілому, а й може особливо фемінність чоловіцтва цього світу [1, 149].

Аналіз особливостей взаємозв'язку людини з природою на терені України дає можливість стверджувати, що в нашому національному характері центральне місце посідають чуттєвість, релігійність, домінують внутрішні суб'єктивні чинники, що відповідним чином протиставляються розуму. Мисленню українців властиві “блискавичні рішення, раптові підземні поштовхи, що потрясають долю, виходять із темних хмар несвідомого, із глибини інстинктивного життя. Звідти ж зі сфери таємничого, виникають і найособистіші наші вчинки, і наукові, і мистецькі осяяння” [9, 25–26]. Специфічна прикмета, що вирізняє українця серед представників інших народностей, виявляється в українському побуті, в житті і мистецтві, в емоційності українського світогляду. Українська ментальність впливає, підтримує і є вихідною компонентою для формування і

підтримання розвитку ірраціонального світосприйняття народу. Не зважаючи на таку характеристику української внутрішньої сутності, в польській культурі формується принципово інакше уявлення про Україну. Так, Ю.Словацький тлумачить Україну як глибинне порогове явище. “Вона існує між світом цивілізації і чистої (втім якоїсь моторошної) природи”. У ній нормальні закони людського буття не діють. Це країна “крайніх емоцій, анархії козаччини, що плине молоком, медом і кров'ю”. Ця зловісність, непередбачуваність роздвоєної душі українця на жіноче (зло) і чоловіче вольове (добро) начало витворює стереотип некерованого “дикого” українця, людини миттєвого настрою. Роздвоєність і неспокій української душі знаходить відображення в історичних традиціях. Для М.Гоголя це протистояння, розірваність і глибока трагедійність боротьби між козацьким і селянським (чоловічим і жіночим) початками, для Т.Шевченка – волелюбний дух козаччини, переданий “не лише поколінню “живих”, а й поколінню ненароджених”, як пише Є.Маланюк, через бездоріжжя і п'яному ночі Бездержавності і всупереч тій ночі став головним чинником формування національного ідеалу українця, національного менталітету, сформував своєрідний код нації, зберіг рушійну силу українства. Межовий стан, пограничне існування стимулювали вольовий максималізм і агресивність як інструктивний засіб до збереження своєї національної самобутності. Особливості історії українців зумовили психоповедінкові особливості, які дослідники визначають як специфічний і історично зумовлений неспокій української душі [3, 67]. Про подібну роздвоєність зауважував і І.Котляревський, розглядаючи сутність архетипу українського ментального мислення. Сутність цього архетипу роздвоєна. І наші органічні українські молитви-замовляння виразно передають цю двоїсту першооснову мови – одночасного утримування у слові його священного сакрального значення і профанічності, здрібнення його змісту.

Українцям властива спрямованість на насолоду життям без необхідного, раціонального його осмислення. Але, водночас, існує спрямованість на самоформування так званої сковородинської людини, яка через самозаглиблення, через власні відчуття самовдосконалюється і шукає всередині себе кращий світ, кращу долю. Чуттєва сфера має надзвичайне значення в житті і розвитку людини. Чуття є єдиним джерелом і фундаментом усього духовного життя людини. Мета чуттєвої сфери – сигналізувати на потребу задовольнити якісь вимоги організму чи то фізичного, чи то духовного порядку. П.Юркевич у своїй праці “Серце та його значення в духовному житті людини” писав: “Наші думки, слова і діла початково не є образами зовнішніх речей, але образами чи виявленнями загального чуття душі, наслідок сердечного настрою; в серці людини лежить основа того, що її уявлення, чуття й поступування виявляють особливість, в якій проявляється її душа, а не якась інша” [2, 70].

На формуванні українського менталітету позначилися як географічні чинники, так і особливості історичного розвитку нашої держави. Саме через заборону українцям жити своїми власними переконаннями, звичками, розмовляти своєю мовою, творити і поширювати свою культуру, народ занурюється в себе, шукає місце, де можна бути собою – і він знаходить ту межу, те місце, де його ніхто не знайде, – це і є самозаглиблена ментальність українського народу. Відповідно, українська психічна структура вирізняється емоційно-чуттєвим характером, індивідуалізмом, інтровертністю та ірраціонально-вольовим компонентом. Її цілісність забезпечує крім розуму ірраціональне пізнання, яке є пов'язаним із почуттєвою сферою. Такий характер української душі спричинює певну своєрідність світосприймальних настанов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боровська Н. Фемінний характер української ментальності // Сучасність. – 2001. – № 7–8.

2. *Гончаренко І.* Уваги до українського національного характеру // *Хроніка 2000.* – № 37–38.
3. *Грабовська І.* Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру // *Сучасність.* – 1998. – № 5.
4. *Костомаров М.* Слов'янська міфологія // *Хроніка 2000.* – 1992. – № 2.
5. *Мірчук І.* Історія Української культури. – Мюнхен – Львів, 1994.
6. *Миколаєнко Л.* Український степ як естетичний феномен // *Хроніка 2000.* – № 37–38.
7. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 2003.
8. *Русин М, Колесник О.* До історії питання // *Хроніка 2000.* – № 37–38.
9. *Храмова В.* До проблеми української ментальності // *Українська душа.* –К.,1992.